

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱՋՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՌՈՒԹՅԱՆ

ԼՈՒՍԱԲԵՐԱՆՈՒՄԸ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ

ՔԱՂԱՔ ԱՐՄԵՆԻԱ
ԱՐՄԵՆԻԱ

ՇԱՅԱՏԱՆԻ ՊԱՍՈՒԹՅԱՆ
ՄՈՒԱՐԱՆՈՒԾ ԱՖԵՐԴՅԱՆ
ՊԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Նվիրում եմ պապիս՝
նորբայազետցի Մկրտիչ Արշակի Այվազյանի
պալծառ հիշատակին

Savoir pour prévoir

(Ճանաչի՞ր, որպեսզի կանխատեսե՞ս)

Օգյուստ Կոնտ (1798–1857)

АРМЕН АЙВАЗЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЕНИИ В
АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
(КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Armen Aivazian

The History of Armenia as Presented in American
Historiography
(A Critical Survey)

YEREVAN - 1998

9. (47.925) + 9t(73)

Ա. 55 ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

(ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ)

ԴՏՀ 941 (479. 25) + 970/980

ԳՄԴ 63. 3 (2Հ) + 63. 3 (7 ԱՄՆ)

Ա 551

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
Երևանի Պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը

| ԵՊՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ |
| ՀՀ. Հ. Ը. |

Այվազյան, Ա.

Ա. 551 Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան
պատմագրության մեջ. - Եր.: «Արտագերս» հրատ., 1998.
258 էջ:

Մենագրությունը վերլուծում է Հայաստանի պատմության լու-
սաբանումները՝ ժամանակակից ամերիկյան պատմագրության մեջ:
Հեղինակը հատուկ ուշադրություն է նվիրել աշխարհաքաղաքակա-
նության, Սառը պատերազմի և թուրքական քարոզության՝ ամերի-
կյան հայագիտության վրա ունեցած ազդեցություններին:

Նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների, միջազ-
գայնագետների, ինչպես նաև՝ ընթերցող լայն շրջանների համար:

17.942.3

Ա 0503020913 98
0038(01)98

ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)+63. 3 (7 ԱՄՆ)

© Ա. Այվազյան, 98 թ.

© «Արտագերս» հրատարակչություն, 98 թ.

Ծնորհակալություն՝

ակադեմիկոսներ՝ Մկրտիչ Ներսիսյանին, Լենդրուշ Խուրցուղիանին, պատմական գիտությունների դոկտոր՝ Բաբկեն Հարությունյանին, պատմական գիտությունների թեկնածուներ՝ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին, Պավել Չոքանյանին և Մերուժան Կարապետյանին, բանասիրական գիտությունների թեկնածու՝ Սուրեն Սահակյանին՝ գրքի նախնական՝ ճեռագիր տարբերակում ճշտումներ և օգտակար դիտողություններ անելու համար։

Աշխատությունը գրվել է անձնական նախաձեռնությամբ ու առանց որևէ ֆինանսական աջակցության։

Երկու խոսք

Տարբեր առիթներով, ավելի քան 13 ամիս աշխատել եմ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Երիտասարդ քաղաքական գործիչների ամերիկյան խորհուրդ կազմակերպության (American Council of Young Political Leaders) հրավերով՝ 1992 թ. մասնակցել եմ ԱՄՆ նախագահական ընտրությունները լուսաբանող շատ հետաքրքիր երկշաբաթյա մի ծրագրի: 1995 թ., Կարնեգի հիմնադրամի՝ Միջազգային Անվտանգության Ուսումնասիրություններ ծրագրի տրամադրած շնորհով և IREX կազմակերպության միջոցով, չորս ամիս աշխատել եմ Միրակուզի համալսարանի՝ Հակամարտությունների վերլուծության և կարգավորման բաժանմունքում (Program on the Analysis and Resolution of Conflicts): 1997 թ. սեպտեմբերից մինչև 1998 թ. հունիս, որպես Ֆուլբրայթի անվան ավագ գիտնական, աշխատել եմ Ստանֆորդի համալսարանի՝ Ռուսական և Արևելակրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնում: Երախտապարտ եմ այն բոլոր կազմակերպություններին և անձանց, որոնք ինձ հնարավորություն են ընձեռել գործուղվելու և աշխատելու միջազգային հարաբերությունների, հակամարտաբանության (կոնֆլիկտոլոգիայի) և ռազմավարագիտության ամերիկյան առաջատար կենտրոններում (գործուղումներս հայագիտության հետ որևէ կապ չեն ունեցել): Որտեղ էլ եղել եմ հանդիպել եմ համակրելի մարդկանց ու իրենց գործը հրաշալի իմացող մասնագետների: Ունեմ բազմաթիվ ամերիկացի ընկերներ, որոնց հարգում և սիրում եմ: Հետևաբար՝ քննադատական սուր ուղղվածություն ունեցող այս աշխատության մեջ չարժե փնտրել հակամամերիկյան պարզունակ մոտիվներ: Այդպիսիք

չկան: Գիրքը գրվել է գիտությունն ու ճշմարտությունը պաշտպանելու և հաստատելու անկեղծ մղումով:

Սույն հետազոտությունը մեզ բերել է այն հաստատ համոզման, որ ամերիկյան ու առհասարակ միջազգային հայագիտության խնդիրն ու ապագան ամենից առավել կախված է հայաստանյան հայագիտության մակարդակից և վտանգված ապագայից...

14 Սեպտեմբերի, 1998

Երևան

1. Ներածություն

Հայոց պատմությունը իբրև ուսումնական պաշար

Թուրքաքանչյուր պետության և ազգի հաջող կենսագործունեությունը պայմանավորված է համագդային կենսական շահերի միասնական ընկալմամբ, ապա՝ նաև այդ շահերի շուրջ ձևավորված հասարակական համախմբվածությամբ։ Պատմության ընթացքում ազգի կուտակած ընդհանուր հոգեկոր ժառանգության յուրացումը թերևս գլխավոր նախադրյալն է՝ հասարակական առողջ համախմբվածության հասնելու համար։

Հայոց պատմությունը Հայաստանի ուսումնական անձեռնմխելի պաշարն է։ Այն պարունակում է կայուն պետություն և հասարակություն կերտելու զարմանալի ամուր հիմք, որ է՝ հայկական չորսհազարամյա քաղաքակրթությունը և նրա արդյունք հանդիսացող Հայոց զորեղ, ընդգծված յուրօրինակ ինքնությունը։ Ըստ արժանվույն գնահատվելու և «ինտենսիվ շահագործման» ենթարկվելու դեպքում, ազգային քաղաքակրթությունն ու ինքնությունը իսկապես ավելին արժեն, քան նավթը, գաղը, ոսկին, սպառման ենթակա այլ հանքանյութերը, քանզի վերջիններս կարող են որևէ պետության անվտանգ և հաջող զարգացումն ապահովել ընդամենը ժամանակավորապես՝ միայն պատմական վաղանցուկ ժամանակահատվածի մեջ։ Մինչդեռ ազգային քաղաքակրթության և ինքնության տրամադրած հոգեկոր հարստություններն անսպառ են։

Այժմյան զարգացող պետությունների մեծամասնությունը (ներառյալ բնական հարուստ պաշարներ ունեցողները) հոգե-

վոր-մշակութային այդչափ վիթխարի ռեսուլցուներ և ազգային հստակ ինքնություն չունենալով, հաճախ են կանգնում հասարակական-պետական վտանգավոր ճգնաժամերի առջև։ Մենք ևս, սակայն, նույն ճակատագրին կարժանանանք, ազգային-պետական բարդ խնդիրների ճիշտ լուծումները գտնելու գործում կիսարխափենք, եթե տեր չկանգնենք մեր անցյալին և նրա հոգեոր հարստություններին, չարժեվորենք նրանց կարևորությունը Հայաստանի ազգային անվտանգության համար։ Հետեւաբար, հայոց պատմության գիտական ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև մեր և օտարերկրյա հանրությանը այդ ուսումնասիրության արդյունքների մատչելի մատուցումը ո՞չ թե զուտ ակադեմիական ձեռնարկ է, այլ՝ հայոց նորահաստատ պետականության կայացմանը նպաստող անհրաժեշտ և արդյունավետ միջոց։ Աճող հայ սերնդի հայրենասիրականքաղքացացիական դաստիարակությունն ապահովող, ազգը միավորող ու համախմբող միակ ճանապարհն անցնում է մեր արմատների խորը և ճշմարիտ ճանաչման միջով։

Արդարեւ, Հայաստանի հզորացումը չցանկացող հայտնի և անհայտ ուժերն առայժմ, մեզնից առաջ անցնելով, ավելին են անում. խորապես գնահատելով հայոց պատմության ռազմավարական նշանակությունն ու ներուժը, վաղուց ի վեր իրականացնում են այն մաս-մաս կողոպտելու և ոչնչացնելու ծրագրված քաղաքականություն։ Խոսքս վերաբերում է միջազգային գիտական շրջանակներում արդեն տասնամյակներ ի վեր շարունակվող՝ հայոց պատմության հիմնահարցերի խեղաթյուրմանն ուղղված կազմակերպված գործողություններին։ Հայ հասարակությունը ծանոթ է թուրքական և ադրբեջանական «Հայագետների» հակագիտական գործունեությանը, որին, խորհրդային իրականության ընձեռած հնարավորությունների շրջանակում, խորհրդահայ գիտնականները 1960-1980-ական թթ. հուժկու հակահարված հասցրեցին։ Սակայն, տարբեր պատճառներով, որոնք քննության կառնվեն ստորև, գեռևս լուրջ գնահատական չի տրվել Արևմուտքի, հատկապես՝ ԱՄՆ-ի հայագիտական կենտրոններում ծավալվող նույնօրի-

նակ գործունեությանը: Հայաստանի ազգային (ներքին՝ քաղաքացիական ու արտաքին՝ միջազգային) անվտանգության տեսանկյունից դիտելով, արևմտյան կեղծ-հայագիտությունն իր հետեանքներով առավել վնասաբեր է և վտանգավոր, քան՝ թուրք-աղբբեջանական պատմագիտական կեղծարարությունը, քանզի այն Հայաստանի շահերի դեմ ուղղված միջազգային մասշտաբով տարվող քարոզի բուն հիմքն է և նույն այդ քարոզի բաղկացուցիչ մասը:

Թուրքամետությունը արևմտյան ակադեմիական շրջանակներում

Արևմտյան մտավորական և ակադեմիական շրջանակներում թուրքամետությունը ձևավորվել է բավական վաղ՝ 19-րդ դարի սկզբներին, երբ Մերձավոր և Միջին Արևելքում առաջին անգամ ուժգնորեն բախվեցին անգլիական և ռուսական կայսրությունների շահերը: Թուրքամետ տրամադրությունների առաջացման հիմնական աղբյուր հանդիսացող՝ Անգլիա-Ռուսաստան, այնուհետև նրան փոխարինելու եկած՝ ԱՄՆ/Արևմուտք - ԽՍՀՄ/Արևելք աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը շատ երկար տևեց, ընդմիջվելով միայն Առաջին և, նը-վազ չափով՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների տարիներին: Այս ընդմիջումները, սակայն, կարճատե էին և, ցավոք, չէին կարող փոխել Արևմուտքի պետական-քաղաքական շրջանակների ու նրանց սպասարկող մտավորականների և ակադեմիական շրջանակների թուրքամետ դիրքորոշումները¹: Իսկ Սառը պատերազմի տարիներին (1945-1990 թթ.) թուրքամետությունն Արևմուտքում արձանագրեց մի իսկական հաղ-

1 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ անգլիական պետական և մտավորական շրջանակների տրամադրությունների փայլուն վերլուծությունը տես՝ Christopher J. Walker, "Greenmantle's Absent Armenians: A Study of Anglo-Ottoman Attitudes," *Armenian Review*, Winter 1992, Vol. 45, #4/180, pp. 1-38.

Թարշավ: Սա մի ժամանակաշրջան էր, երբ աշխարհառազմավարական հակամարտությունը երկու գերտերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի ու նրանց գլխավորած միջպետական ռազմաքաղաքական խմբակցությունների՝ Վարշավյան պայմանագրի և Հյուսիս-Ատլանտյան պայմանագրի (ՆԱՏՕ) կազմակերպությունների միջն ընթանում էր մոլորակի գրեթե բոլոր անկյուններում։ Այս հակամարտության էությունը լավագույնս բնորոշվում է խաղերի տեսությունից քաղաքագիտության ոլորտ թափանցած այսպես կոչված շերտում գառե-ի հասկացությամբ՝ երբ երկու կողմերից մեկի որևէ շահումը անպատճառ նշանակում է մյուս կողմի կորուստ և հակառակը։ Հետեաբար, միանգամայն բնական է, որ ԽՍՀՄ բաղկացուցիչ մաս կազմող Հայաստանի, ինչպես նաև աշխարհասփյուռ հայության, պատմաիրավաքաղաքական ձգտումները և ազգային-տարածքային պահանջները, սպառնալով ՆԱՏՕ-ի առանցքային անդամներից մեկի՝ Թուրքիայի միջազգային վարկին և անգամ տարածքային ամբողջականությանը, այն էլ ի հաշիվ կոմունիստական ճամբարի հզորացման, բացահայտողեն հակասում էին Արևմուտքի ուազմավարական շահերին։ Ահա թե այս մասին ինչ է գրում արևմտյան եզակի անաշառ պատմաբաններից մեկը՝ Քրիստոֆեր Ուոքերը.

Սառը պատերազմը որոշ չափով օրինականացրեց հայերի գեմ եղած նախապաշարմունքը արևմտյան ակադեմիական և նույնիսկ դիվանագիտական շրջանակներում (այդ ժամանակ մտածելակերպն այն էր, որ Թուրքիային պետք է սատարել՝ ինչ գնով էլ որ լինի): Ու հակառակ այն բանի, որ Սառը պատերազմն ավարտվել է, բազմաթիվ արևմտյան գիտնականներ և էքս-դիվանագիտներ դրսեորում են «ըրեծնեականություն»՝ հայերի տեսակետը հասկանալու իրենց անկարողության կամ չկամության մեջ, կամ գոնե այդ տեսակետի վավերագրային հիմքին լրջորեն ծանոթանալու գործում։ Նրանք շարունակում են գրեթե անքննադատորեն աջակցել Թուրքական պաշտոնական վերսիային։ Արդյունքում՝ ակադեմիական հանդեսներում Հայոց նոր պատմության մասին հայտնվող ու գիտականության հավակնող